

**«Навколо світу» Переца Гіршбейна: про один
«вільний» переклад з їдишу на українську**

Перець Гіршбейн з дружиною - Естер Шумячер в Індії, 1927

Влітку 1929 року в Держвидаві України в Харкові побачила світ невеличка збірка дорожніх нотаток «Навколо світу» єврейського письменника з Америки Переця Гіршбейна. Написані їдишем нотатки переклав талановитий перекладач Ефраїм Райцин, якому в майбутньому судилося стати однією з центральних фігур їдиш-українського літературного діалогу. Основою для перекладу послужила книга Гіршбейна «Ібер дер велт» («Навколо світу»), що вийшла у Нью-Йорку в 1927 році, присвячена його подорожі разом з дружиною, поетесою Естер Шумячер, у 1920-22 роках тихоокеанськими островами (Таїті, Острови Кука, Нова Зеландія), Австралією та Південною Африкою.

Прозаїк, драматург, публіцист Перец Гіршбейн (1880-1948), уродженець містечка Клещелі Гродненської губернії, навчався у єшивах Бреста і Гродно, у 1908 році заснував театр на їдиші в Одесі і ще до Першої світової війни відправився у подорож Америкою, Океанією, Африкою та Азією, яка розтягнулася на 20 років. Свою письменницьку кар'єру Гіршбейн розпочав у 1902 році у петербурзькому «Гамеліці» на івриті, але незабаром майже повністю перейшов на їдиш. Публікувався він і російською мовою: збірки його перекладених п'єс вийшли одночасно в 1908 році в Петербурзі та Одесі. Однак півтора десятиліття, які минули після його від'їзду з царської Росії та колосальні зміни в країні призвели до втрати колишніх літературних зв'язків.

Книга «Навколо світу» — не перша радянська публікація Гіршбейна. Приблизно за рік до цього в московському журналі «Червона нива» було опубліковано в перекладі на російську три його нариси: нарис з японського життя «З опущеними віями», уривок з тихоокеанських подорожей «Таїті» та памфлет про расову проблематику «Діти Африки». Ці публікації послужили своєрідною візитною картою письменнику, який вперше приїхав до Радянського Союзу в квітні 1928 року і затримався там надовго (до того ж, у суспільстві єврейських колоністів Північного Криму, цьому пізніше був присвячений його роман «Червоні поля»). Крім публікацій у «Червоній ниві», у Москві Гіршбейн підписав договір у найбільших радянських видавництвах — «Держвидавві», де 1930-го вийшла ще одна його збірка «Сноп мовчання (Індія)», та «Молода гвардія», де, судячи з усього, взялися за підготовку видання російськомовного варіанту «Навколо світу».

Збірка «Навколо світу», видана у Харкові у 1929 році

Перец Гіршбейн з Естер Шумячер

Причиною «камбеку» Гіршбейна на літературну сцену колишньої імперії стало його знайомство з головою Всеросійського союзу письменників Борисом Пільняком, яке відбулося влітку 1926 року в Японії. З Гіршбейном він познайомився в місті Нара, чому і присвятив свою розповідь «Оленяче місто Нара» (вже у самій назві зашифрувавши російський переклад прізвища Гіршбейн). Глибоко вражений способом життя Гіршбейна («дім його складений у валізи»), Пільняк взяв безпосередню участь у підготовці приїзду єврейського письменника до СРСР, включаючи просування його публікацій у радянських виданнях. Саме в цьому контексті і слід розглядати появу «Навколо світу» у Харкові.

Судячи з усього, Гіршбейн ще в Японії запропонував Пільняку опублікувати один зі своїх свіжих нарисів (які регулярно друкувала нью-йоркська газета на їдиші «Дер тог») у перекладі на російську мову. Потім у переклад було надіслано ще два нариси, а потім і цілі збірки дорожніх нотаток запропоновані видавництвам у Москві та Харкові.

При огляді цих публікацій вимальовується їхній спільний знаменник — гостра антиколоніальна спрямованість. Не будучи пов'язаним із радянською пропагандистською машиною, Гіршбейн цілком вписався в комінтернівську літературну концепцію 1920-х років, провідником якої був і сам Пільняк. Як зазначає Катерина Кларк з Єльського університету, ця концепція передбачала розвиток та підтримку «пост-імперіалістичної літератури», насамперед щодо «нового Сходу». Іншими словами, «революційний космополітизм» Гіршбейна чудово вписався в ранньорадянський наратив «пробудження трудящих мас». Це знайшло гарячий відгук у російських літераторів, що приймали єврейського письменника, з літературної групи «Перевал», що відкрито протистояла так званім «пролетарським письменникам».

Теплий прийом, наданий Гіршбейну «перевальниками» Пільняком, Олександром Воронським та ін. (пізніше репресованими), вплинув на ставлення до нього і на радянській «єврейській вулиці», спочатку доволі насторожене. Залишається лише дивуватися тій оперативності, з якою Райцин переклав доволі велику книгу Гіршбейна. Разом з тим, у вічі впадає одна деталь, що залишилася прихованою від радянського читача. Йдеться про тотальну цензуру єврейської тематики, яка так хвилювала Гіршбейна навіть у найекзотичніших поїздках. У зв'язку з цим робота Райцина представлена саме як «вільний переклад». Зворушливі зустрічі письменника з громадою російських євреїв у Веллінгтоні, ностальгічні бесіди з єдиним єврейським жителем острова Раротонга, повні болю міркування про долю єврейських емігрантів та їхню рідну мову їдиш у Південній Африці — абсолютно все це залишилося за межами харківської публікації.

Борис Пильняк

Бюст Гиршбейна авторства Ханна Орловой, 1924

Чи це було роботою цензора чи рішенням керівництва видавництва, урізане видання нотаток Гіршбейна українською можна назвати прозорливим у світлі подальших подій. Книга «Снопи мовчання (Індія)» (1930) викликала несподівано різку реакцію з боку класика соцреалізму Горького, що призвела до падіння «акцій» Гіршбейна в СРСР. Видавництво «Молода гвардія», яке підписало контракт на видання іншої збірки дорожніх нотаток письменника, відмовилося від своїх планів. А два роки по тому в оглядовій статті «Єврейська література» у «Великій радянській енциклопедії» професор Ісаак Нусінов вже записав Гіршбейна в «представники націоналістичної буржуазії», «апологети хасидського минулого» і «співці самотньої єврейської інтелігенції у відчаї». Ці соковиті ярлики начисто стерли і дружнє ставлення до Гіршбейна з боку офіційних єврейських літературних кіл у СРСР, та його імідж прогресивного письменника-мандрівника всесвітнього масштабу.

Українське видання дорожніх нотаток Гіршбейна 1929 року вийшло тиражем у 5000 екземплярів, проте сьогодні це бібліографічна рідкість. Ні у Києві, ні у Харкові (а також ні в Москві, ні в Петербурзі) її не знайти.

Нижче у певному скороченні наведено розділ з книги Гіршбейна «Навколо світу» — «Нова Зеландія». Опис медичних перевірок і бюрократичних розпитувань пасажирів, що прибувають у Веллінгтон, звучить сьогодні більш ніж актуально. Розділ доповнений «єврейською» частиною, що не увійшла до книги, у перекладі Бера Котлермана і Тетяни Кучерської, що наочно ілюструє результат дій радянської цензури.

НОВА ЗЕЛЯНДІЯ

Двадцять чотири дні тривала подорож від Сан-Франциска. Всі ці двадцять чотири дні ми щоранку пересували стрілки годинника. Наслідок: загубили цілий день. Лягли спати у неділю ввечері і прокинулись у вівторок уранці. Назавжди загубили понеділок. Але хто шкодує про загублений день, надто в двадцятому столітті.

Мені шкода було, що я не зробив подорожі до Нової Зеландії років з п'ятдесят тому, коли Палорус Джек ще виходив звичаєм з глибини у цій місцевості і проводив пароплави при їхньому прибутті до Нової Зеландії скелястим шляхом, що веде до місця, де тепер місто Велінгтон.

Це не легенда. Була така риба із сімейства дельфінів. Велика риба, завдовжки може п'ятдесят футів, що багато років зустрічала пароплави, і, коли пароплав наближався до того місця, де ми тепер, вона виринала з глибини і, весело витанцьовуючи у воді, випереджала й показувала дорогу пароплавові. У Новій Зеландії є закон, що суворо забороняє чинити рибі зло. Улюбленець Нової Зеландії і маорійців вважається за водяного бога, що вказував шлях їхнім прабатькам, коли вони на своїх човнах просувалися серед скель.

Пелорус Джек, фото 1909 року

Гавань Веллінгтона

Такий закон є. Але Палорус Джека вже немає. Про нього згадують пасажери, що колись мали нагоду його бачити. Розказують, що чужі рибалки прибули з Норвегії ловити китів, і помилково забили Палоруса Джека, і коли рибалки дізналися, що саме заподіяли, їх охопив жах. Не було більш місця для них у Новій Зеландії, нишком вони вернулися назад додому, до Норвегії. Даремно блукають тепер погляди серед хвиль. Водяний бог не виринає більше назустріч із хвиль.

Наш пароплав заходить у тихі води, оточені високими скелями і малими островами. З'являється широкий берег, погористий, і на ньому розляглося місто. Нове місто. Червоні дахи надають місту вигляду ще новішого. На схилах гір розташувалися невисокі будинки, і серед них бліднуть вулиці й вулички.

— Велінгтон — столиця Нової Зеландії.

Урядовці, господарі країни, мали щастя раніш від нас приїхати сюди. Обличчя поважні, сухі і холодні. Англійські. Але ще трохи сухіші від англійських. Мають вигляд, немов ми приїхали порушити їхній спокій.

Нам наказують вишикуватись і поодинці проходити через кімнату для куріння тютюну. Посеред кімнати стоїть молода людина, лікар з неспокійними і водянистими очима. Він оглядає у кожного праву руку і нігті. Заглядає у вічі і вуха. Під шапку чи капелюш... Кожен після такого огляду відходить почервонілий, засоромлений або блідий і сердитий.

Подають наказ стати в ряд і поодинці йти до їдальні першої кляси. Там чекають уже на нас за столами чужі люди з поважними обличчями. Напівскривлені і напівнезадоволені, сидять вони за столами з паперами, книгами і каламарями — оглядають підозріло всіх, що довгою шерогою проходять повз них.

Паспортів не досить. Запитання, запитання. Батько і мати, дід і баба, де народилися, якої нації, якої віри. Испитують, чи можеш писати. Прибули о дев'ятій ранку, а вже південь. І отак плентаємось серед чужих законів. Гидко. Ще гірше, ніж підчас бурі на морі, дивитися, як чужа рука копається в твоїх пакунках, перебирає, змішує, шукає, запитує, і самі не знають, чого вони хочуть.

Центр Веллінгтона, 1929

Добрий дельфін, що жив у водах біля Нової Зеландії, був дороговказом для чужих пароплавів, танцюючи поперед пароплавів, як відданий собака, — можливо, його зовсім і не вбили норвезькі рибалки.

Можливо, він справді був водяним богом, що перетворився на дружню рибу. Аджеж така віра маорійців. Можливо, він зовсім і не загинув від рук лихих рибалок.

Він довідався про закон 1911 року, що хто завдасть йому лиха, заплатить штрафу 100 фунтів стерлінгів. І засоромівся він. Соромно стало за людей і їхню поведінку. За людей і за шляхи їхньої любови і дружби. І назавжди пустився він у глибокі моря, щоб гратися там з дельфінами, братами своїми...

Продовження розділу, яке не ввійшло у книгу

Переклад: Бер Котлерман, Тетяна Кучерська

Веллінгтон відомий, як місто вітрів. Місто нове. Сучасне. В ньому близько сімдесяти тисяч мешканців. Але ще перед тим, як я оглянув всі чотири стіни моєї кімнати, у мене виникло бажання побачити євреїв.

Я взяв телефонну книгу і почав шукати за алфавітом єврейські імена.

Вони з'являлися на кожній сторінці. Єврейський народ! А ось голландське ім'я, але з додаванням «реверенд».

— Може, це рабин? — і я зателефонував.

— Перепрошую, ви — рабин?

— Так, я веллінгтонський рабин. А ви хто?

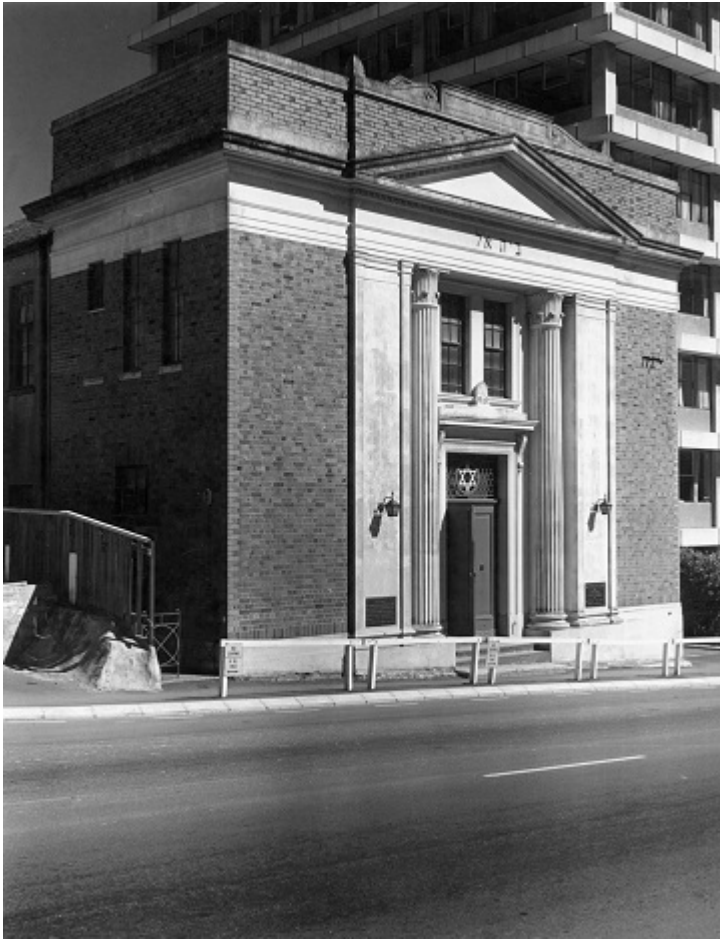
— Єврейський письменник з Америки. Тільки зараз прибув і хотів би побачити якогось єврея.

— Добре, я зараз підійду.

Я був впевнений, що зі мною розмовляє молода людина. Оскільки голос його звучав енергійно, а до того ж і його готовність одразу підійти.

Як же я здивувався, коли через півгодини до мене підійшов зовсім сивий чоловік, якому за шістдесят. Акуратний, в сюртуку та циліндрі. Він скоріше виглядав, як старий гер, ніж, як рабин.

Зав'язалася розмова, досить тепла з його боку. З «борех-або», та ще парою фраз на івриті.

Скромна синагога столиці Нової Зеландії Одна з старих будівель Веллінгтона

Але коли я став розпитувати про євреїв у Нової Зеландії, їх кількість, життя, місце в суспільстві — він раптом знітився. Уважно оглянувши мене, суворо запитав:

- А чому ви так багато запитуете про наших братів — ізраелітів?
- Просто мені цікаво становище євреїв у далеких країнах. Адже я сам єврей. Я хочу знати скільки євреїв знаходиться у Нової Зеландії.
- Не можна говорити про їх кількість так голосно.
- Щоб їх, Боже борони, не наврочити?

— Наші сусіди не повинні знати скільки нас. У нас в Веллінгтоні є вже, мабуть, сімсот душ, але наші сусіди знають тільки про дві-три сотні. Так вони не знають точну кількість, інакше було б погано.

— Але новозеландці — ліберальний народ. Що це означає, не можна говорити голосно, скільки тут є євреїв?

— Молодий чоловік, — звертається він до мене, — якщо я кажу, так знаю, що кажу. А головне, їм не можна знати кількість російських євреїв. Їх більше, ніж нас, відтоді, як вони сюди приїхали не питаєте. Я вже тут більше, ніж тридцять п'ять років. Я зібрав перших десять євреїв. Все йшло, як треба, поки не приїхали російські євреї і не привезли конфлікти, критику — від них немає користі.

— Мені би хотілося, ребе, щоб ви мене познайомили з російськими євреями.

Він оглянув мене і на обличчі у нього з'явився погано стримуванний гнів і невдоволення. Я відчув, що він шкодує, що так принизив себе, зустрівшись зі мною. На моє прохання він не відповів.

Він енергійно піднявся з місця і подивився на мене так, ніби збирається піти, але раптово звернувся до мене:

— У нас тут є чудовий музей, якщо бажаєте, я можу відвести вас туди.

Мені стало незручно. Все ж я погодився. І це було дуже безглуздо — замість зустрічі з живими євреями, він завів мене в місцевий, м'яко кажучи, музей.

Декілька кімнатоk, де стояли заштопані та розкарячені різноманітні опудала тварин та птахів, застигли в різних позах на штучних гілках і тому подібні речі, які на той момент зовсім не лізли мені на думку.

Вийшовши звідти в парк, я зрадів, коли побачив живі мімоси, усипані пухнастими золотавими квітами.

Музей Веллінгтона

Я мовчав. Він мовчав. Не було більше про що говорити. Мовчки йшли ми по вулицях. Між нами утворилося тяжке напруження. Але ось ми підійшли до магазину одягу.

— Тут я познайомлю вас з вашими євреями. І якщо завтра ви їдете, то будьте здорові.

Він увів мене в крамницю, представив російському єврею і вийшов з гордою міною.

А російський єврей, людина середніх років, благородного вигляду, почав на ідиш розпитувати хто я і виявивши, що ми з однієї губернії, розплакався, як маленька дитина. А його великий, вже дорослий син, що народився у Новій Зеландії, побачив, як плаче його батько, теж став утирати сльози, дивлячись на мене.

Перевівши дух, господар магазину трохи засоромився своїх власних сліз, усміхнувся та заметушився.

— Ой вей, ой вей, я ж повинен негайно повідомити, що ви приїхали. Ой вей, єврейський письменник! Невже є єврейські письменники? Я вже більше тридцяти років тут, хлопчиком пустився з дому до Лондону, приїхав сюди, мій син вже тут народився. Йому двадцять шість років. Адже ви так швидко їдете. Може ви виступите у нас? В нас тут тьху, тьху, тьху, ціла громада євреїв. Я зараз всіх повідомлю.

І по телефону став обдзвонювати одного за одним.

Потроху вони почали з'являтися в його магазині, дивлячись на мене з подивом. Покупцям, навіть християнам, стали мене представляти замість того, щоб продавати їм товар. Зовсім не пошепки, на весь голос вони почали розповідати про місцевих євреїв. Можна було подумати, що у Веллінгтоні не сімсот єврейських душ, а багато-багато тисяч.

І все ж, я був дуже здивований, що на мій виступ у Веллінгтоні декілька днів потому зібралися більш трьох сотень глядачів: батьки, матері, сини, доньки, дідусі, бабусі, онуки.

І коли головуючий, представляючи мене вибачився за те, що виступаючий буде змушений говорити з ними на ідиші — його заглушила величезна радість, що вирвалася з глибини серця:

— Ой, ідиш! Ой, ідиш!

Я говорив довго. Розповідав про євреїв по всьому світу. Про наше життя — в Америці, в інших країнах, наскільки мені це було відомо. Розповідав про нашу літературу, та про наших письменників.

Панорама сучасного Веллінгтона

Затамувавши подих публіка сиділа, слухала. Нагородою мені стало те, що після мого виступу до мене підійшли маленькі діти, і дівчинка років дванадцяти заїкаючись звернулася до мене на ідиші:

— Ми вдячні тобі за те, що ти розмовляв з нами на ідиші і розповів нам, що мова моїх батьків ще існує в світі.

Я провів серед веллінгтонських євреїв ще кілька днів.

Рабин пізніше ще раз розшукав мене і запросив до себе додому на вечір. У його власному оточенні, серед його дорослих дітей, синів та доньок, російський єврей, який у середині мене, знову страждав.

Він поскаржився: немає в них поваги.

— Він у нас вже більш ніж тридцять років. Його серце більше лежить до неєвреїв, ніж до євреїв. А може бути, неєвреї йому миліші, ніж російські євреї.

Так мені скаржилися російські євреї.

І все ж образ сивого веллінгтонського рабина чітко віддрукувався в моїй пам'яті.

Я тоді вийшов від нього пізно. Ніч була холодною. Тяжка зоряна ніч.

Проводжаючи мене з дому, він простягнув свою бліду руку до неба і сказав:

— Подивіться, які великі зірки на новозеландському небі.

І кожного разу, коли я пізніше виходив в холодні зоряні ночі Нової Зеландії, в моїй уяві виникала бліда рука, яка колись вказувала мені на зірки.